

**ИНТЕРНО РАСЕЉЕНА ЛИЦА из
ПРИЗРЕНСКЕ ОБЛАСТИ КОСОВА и
МЕТОХИЈЕ: три године у
ишчекивању повратка**

Истраживачки тим IAN-а

Београд, 2003

САДРЖАЈ	
I УВОД	1
II ЦИЉЕВИ ИСТРАЖИВАЊА	5
III МЕТОДЕ ИСТРАЖИВАЊА	6
<i>Инструменти</i>	6
<i>Узорак</i>	8
<i>Поступак</i>	8
IV РЕЗУЛТАТИ	9
Структура узорка интерно расељених из Призренске области према узрасту, образовању, занимању, брачном статусу и величини породице	9
<i>A. Услови живота и материјални положај ИРЛ из Призренске области: две године касније</i>	14
<i>B. Стање душевног здравља ИРЛ из Призренске области: две године касније</i>	18
<i>V. Однос ИРЛ из Призренске области према повратку на завичајна огњишта: две године касније</i>	27
V ЗАКЉУЧЦИ И ПРЕПОРУКЕ	32
Литература	36

I УВОД

Након званичног окончања Косовског сукоба из 1998–1999 године и по престанку бомбардовања СР Југославије од стране НАТО-а велики број Срба и другог неалбанског живља из Призренске области напустио је завичај или је био протеран из својих домова. Расељеници и прогнаници са Косова и Метохије смештени су у друге делове Србије и у Црну Гору. Ранији извештаји појединих међународних организација (UNHCR, ICRC) говоре о 200 000 прогнаника у другим деловима Србије изван области Косова и Метохије. У извештају UN OCHA Office из априла 2002. године наводи се да 231 000 интерно расељених лица са Косова и Метохије живи у другим деловима Србије и у Црној Гори (WWW документ, URL: www.reliefweb.int/library/documents/2002/ocha-yug-26apr.pdf). Према садашњим званичним проценама које даје Координациони Центар СРЈ и Републике Србије за Косово и Метохију (WWW документ, URL: <http://www.serbia.sr.gov.yu/coordination-centre/>) од укупног броја од приближно 280 000 интерно расељених и прогнаних са Косова и Метохије њих око 30 000 (или приближно 11%) потиче из Призренске области.

Без обзира на њихов другачији формални статус у односу на избегличку популацију, интерно расељена лица са Косова и Метохије имају много тога заједничког, практично гледано, са избегличком популацијом (детаљније о формалном статусу расељених лица уопште може се прочитати у Playe, 2000). Основне карактеристике популације интерно расељених лица са Косова и Метохије су:

- непосредна изложеност једном од тзв. катастрофичних стресора (Lazarus & Folkman, 1984) – принудном масовном напуштању дома и завичаја и, са тим у вези, суоченост са губитком материјалне сигурности, радног статуса, мреже формалних и неформалних социјалних односа или, другачије речено, просторна, социјална и психолошка искорењеност (Влајковић, 2000а; Милосављевић, 2000);
- изложеност великом броју стресора пре самог принудног расељеништва (Влајковић, 2000б);
- осећај губитка идентитета, будући да је "питање 'ко смо' често блиско повезано са питањем 'где смо'", јер су, познато је, "места 'дома' организована и представљена тако да помажу особи да одржи сопствену кохерентност и самопоштовање, да оствари принципе саморегулације" (Dixon & Durrheim, 2000, стр.29);
- снажан осећај несигурности и "зависности од воље и интереса других" (Милосављевић, 2000, стр.23);

- трауматизованост животом у новој средини током мучног процеса прилагођавања на нове услове средине, који је испреплетан на почетку са туговањем због губитака, а потом са неопходношћу доношења судбоносних одлука у вези са будућим животом (Влајковић, 2000б).

Поред свега овога, расељеници са Косова и Метохије у протекле две године били су суочени и са транзицијским променама постојећег система у сопственој држави, нестајањем старих и стварањем нових институција, тј. такозваним рађањем "демократије" на развалинама рата, претходног режима и међународне изолације.

Већ скоро четири године од њиховог прогонства **интерно расељена лица из Призренске области Косова и Метохије** (у даљем тексту **ИРЛПр**) проводе у зачараном простору између жеље за повратком у завичај и свести да тај повратак засад објективно није могућ. Непостојање јасних законских и, што је далеко важније, реално – на терену – остваривих гаранција личне безбедности за повратнике на Косово и Метохију, клима несигурности која је још увек свакодневица у местима одакле су прогнани, реална немогућност неометаног приступа имовини, отворено манифестована неспремност екстремиста унутар већинског албанског становништва на помирење и толеранцију повратника главне су препреке повратку неалбанског становништва у (пре скоро четири године принудно остављен) завичај. Право на повратак – које није само жеља огромне већине њих, већ и једно од њихових основних људских права – за сада је само фиктивно право. Стање на Косову и Метохији се не мења у смеру повољном за ове расељенике: ова област Србије под интернационалном је управом UNMIK-а, са веома ограниченим слободама кретања за неалбанско становништво, које живи у строго чуваним енклавама. Постојећу ситуацију на Косову Комитет за избеглице САД (U.S. Committee for Refugee) описује на следећи начин:

Упркос чињеници да нису успели да добију значајну подршку међу Албанцима на Косову током општинских избора из октобра 2000. године, ...милитанти у редовима Албанаца организовали су добро припремљена дела насиља и застрашивања припадника мањинских етничких група. Насиље и претње усмерени су посебно према потенцијалним повратницима на Косово из редова мањинских етничких група... Опасност од насиља наставља да спречава повратак на Косово већине расељених Срба и других мањина, укључујући Роме, Ашкалије и "Египћане"... Са процењеном стопом незапослености већом од 60 процената, и непрекидним криминалом, политичком нестабилношћу и етничком поларизованошћу, Косово се споро опоравља од правог оружаног сукоба из 1999. године. И милитантни етнички Албанци и

милитантни етнички Срби настоје да учврсте етничке поделе које су створене по доласку трупа НАТО-а, званих (скраћено KFOR, од **Kosovo Force** /Косовске снаге/)...(навод са URL: <http://www.refugees.org/world/countryrpt/europe/yugoslavia.htm>)

Током 2000. године, истраживачки тим Интернационалне мреже помоћи (IAN) спровео је истраживање на узорку од 1630 **ИРЛПр** како би се дошло до корисних информација о социодемографским, образовним и професионалним карактеристикама **ИРЛПр**, о условима њиховог живота у прогонству, њиховим потребама за помоћи, стању њиховог менталног здравља и њиховом односу према повратку у завичај (Tenjović, Knežević, Oračić et al., 2001). Подаци добијени овим истраживањем указивали су на повољну образовну и професионалну структуру популације **ИРЛПр**, као и на завидну пословну компетентност и уочљиву спремност за кредитирано предузетништво у овој групи прогнаних. Са друге стране, прикупљени подаци су јасно говорили о веома неповољним условима живота **ИРЛПр** у прогонству (висока стопа незапослености, осећај потпуне зависности од хуманитарне помоћи удружен са веома израженим незадовољством добијеном хуманитарном помоћи) и о поражавајућем стању њиховог душевног здравља (доминантан осећај погоршања садашњег душевног здравља у односу на период пре прогонства, изузетно висок ниво интрузивне компоненте пострауматског синдрома и веома изражени симптоми анксиозности, параноидне идеације и соматизације).

Од октобра 2001., после свргавања Слободана Милошевића са власти, СР Југославија се, упоредо са изградњом демократских институција, после деценије изолације бори за што бржи повратак у међународну заједницу. Нови систем, који се постепено успоставља у Србији, јесте велика шанса за отварање нових могућности за "репатријацију" **ИРЛПр**, тј. њихов повратак у завичај (уз помоћ међународне заједнице) или за интеграцију у нову средину.

Свака помоћ, како при евентуалном доношењу одлуке о повратку у завичај, тако и при одлучивању да се трајно остане у новој средини (и интегрише у њој), подразумева добро познавање тренутног статуса и ставова групе којој је таква помоћ намењена. Од претходног истраживања чији циљ је био упознавање са животним условима и стањем менталног здравља **ИРЛПр**, а које је током 2000. године спровео истраживачки тим Интернационалне мреже помоћи (уз материјалну помоћ Данског секретаријата за мир и стабилност /FRESTA/ и Европске комисије), прошло је две године. Овај временски период је сасвим довољан да се у специфичним популацијама каква је популација **ИРЛПр** догоде значајне промене. Стога је основна намера истраживања, чији резултати су приказани у овом тексту, била да а) испита тренутне услове живота **ИРЛПр**, садашње стање њиховог

душевног здравља и њихова лична гледишта у вези са повратком у завичај и, б) упореди садашње податке са подацима прикупљеним пре две године на узорку из исте популације. При томе, садашње податке није било могуће прикупити на истим испитаницима који су испитивани пре две године. Уместо тога, одлучили смо да на основу новог узорка, који би по битним карактеристикама био, колико год је то могуће, што сличнији узорку из 2000. године (а за који се може оправдано претпоставити да добро репрезентује популацију оних **ИРЛПр** који су писмени и старији од 14 година) дођемо до информација о евентуалним променама које су се могле десити у протеклом периоду у популацији **ИРЛПр** у погледу услова живота и у вези са њиховим односом према повратку у завичај.

II ЦИЉЕВИ ИСТРАЖИВАЊА

У складу са његовом основном наменом, циљеви овог истраживања били су следећи:

А. Испитати тренутне услове живота и материјални положај **ИРЛПр** и упоредити добијене податке са подацима прикупљеним 2000. године на узорку из исте популације;

Б. Снимити садашње стање душевног здравља расељеника из Призренске области и упоредити добијене податке са резултатима прикупљеним пре две године на узорку из исте популације;

В. Испитати однос **ИРЛПр** према повратку у завичај и упоредити добијене податке са подацима који су, у вези са тим питањем, прикупљени пре две године на узорку из исте популације.

III МЕТОДЕ ИСТРАЖИВАЊА

Инструменти

Подаци су прикупљени истим упитницима и инвентарима који су коришћени и 2000. године (Tenjović, Knežević, Oračić et al. 2001), осим што је *Општи упитник* који је коришћен 2000. године модификован избацавањем појединих питања и додавањем неколико нових питања у вези са односом **ИРЛПр** према повратку у завичај. Према томе, у истраживању су коришћени следећи инструменти:

- 1. Општи упитник** је састављен од стране истраживачког тима IAN-а, а коришћен је као инструмент за прикупљање података о социодемографским обележјима испитаника (пол, узраст, националност, брачни статус, бројност породице, број деце у породици, тип места /село или град/ из којег су расељени), о њиховом образовном нивоу, занимању и радној способности, њиховом тренутном материјалном стању и условима живота (запосленост, месечни приход по члану породице, врста смештаја у расељеништву, потреба за хуманитарном помоћи, задовољство добијеном хуманитарном помоћи, самопроцена тренутних услова живота), и о тренутном стању њиховог душевног здравља (потреба за разговором са стручњаком због психолошких проблема, коришћење седатива, самопроцена садашњег психичког стања). Посебан одељак *Општег упитника* намењен је испитивању гледишта које расељеници имају у вези са повратком у место из којег су прогнани као и за испитивање фактора који утичу на процес доношења одлуке о повратку (заинтересованост за догађања у завичају, најчешће коришћени извори информација о завичају, учесталост посета завичају, постојање контаката са особама сопствене и других националности које сада живе у месту из којег су испитаници расељени, лична спремност за повратак, услови који су неопходни да би се донела одлука о повратку, постојање личног плана у вези са повратком у скорој будућности и процена важности појединих услова чија испуњеност може допринети доношењу одлуке о повратку у завичај).
- 2. Листа за означавање изузетно стресогених животних догађаја (Life Events Check List–LECL)**, приређена је од стране истраживачког тима IAN-а, а употребљена је у овом истраживању као инструмент за

процену екстензитета изложености изузетно стресним животним догађајима. Овај упитник садржи списак 17 изузетно стресних животних догађаја, а од испитаника се тражи да за сваки догађај означи један од пет понуђених одговора: "То се десило мени лично", "Био/ла сам присутан/на када се то десило неком другом", "Сазнала/о сам да се то десило мени блиској особи", "Нисам сигуран/сигурна да се то рачуна" и "То не важи за мене".

3. Скала утицаја догађаја – Impact of event scale

– **IES** (Horowitz, Wilner & Alvarez, 1979) је самоизвештавајући инструмент за процену изражености посттрауматског стреса. На свакој ставки упитника испитаник заокружује један од четири понуђена одговора ("уопште не", "ретко", "повремено", "често"), указујући тиме на то колико често је у последњих седам дана имао искуство описано ставком. Мере наметања, избегавања и укупна мера трауматизованости добијају се сабирањем пондерисаних одговора на ставкама.

4. Прегледна листа симптома – Symptom check list

– **SCL-90-R** представља инвентар самоизвештавајућег типа и садржи 90 ставки за процену тренутног склопа психолошких симптома, акутног стреса и глобалног психопатолошког статуса (Derogatis, 1983). Испитаник сваку тврдњу оцењује на петостепеној скали (од "нимало" до "врло много") у складу са тим колико га је психолошки проблем или симптом описан ставком заокрупио или узнемиравао последњих недељу дана. На основу испитаникових одговора могуће је извести мере за девет склопова специфичних симптома (соматизација, опсесивно-компулзивни симптоми, интерперсонална преосетљивост, депресија, анксиозност, хостилност, фобична анксиозност, параноидна идеација и психотицизам) као и одређене глобалне показатеље стреса. У овом истраживању глобални показатељ тежине симптома (ГПТ) коришћен је као мера укупног стреса и психопатолошког статуса.

5. NEOFFI инвентар личности (Costa & McCrae, 1992)

садржи 60 ставки, а коришћен је у овом истраживању за процену изражености *неуротицизма, екстраверзије, отворености, доброћудности и савесности*, којима се, у складу са тренутно најшире прихваћеним моделом "Великих пет", описује личност (Digman, 1990). Испитаник на сваку ставку упитника одговара на петостепеној скали одабиром једног од понуђених одговора (од "Уопште се не слажем" до "Потпуно се слажем") у складу са тим колико га опис садржан у ставки верно описује.

Узорак

План избора узорка укључивао је пол, ниво образовања и националност као стратификационе факторе како би се омогућило поређење података добијених овим истраживањем са подацима прикупљеним на узорку **ИРЛПр** пре две године. Чланови истраживачког тима IAN-а укључивали су насумично испитанике у узорак током редовних теренских контаката са интерно расељеним лицима из Призренске области, при чему су, колико год је то било могуће, водили рачуна о стратификационим факторима у плану узорка. С обзиром на циљ истраживања и на чињеницу да су подаци прикупљени упитницима, само писмене особе старије од 14 година укључиване су у узорак.

Коначни узорак, који је добијен на тај начин, чинило је 391 расељено лице из Призрена и околних села и то 177 (45,3%) женског и 214 (54,7%) мушког пола, старости од 15 до 77 година (медијана старости = 42 године; просечна старост = 42,33; стандардна девијација = 15,12). Скоро сви испитаници, њих 377 (96,4%), били су српске и црногорске националности. Особа осталих националности било је 10 (2,6%), док 4 особе (1,0%) нису дале податак о националности. У узорку је било 310 (79,3%) особа које су пре расељења живеле у граду, 80 (20,5%) испитаника је у расељеништво кренуло са села, а за једног испитаника нема податка о томе да ли је из града или са села.

Структура узорка у погледу узраста, образовања, занимања, величине породице и брачног статуса приказана је у одељку *Резултати*.

Поступак

Испитивање је изведено у периоду од октобра до децембра 2002. године. Одабраним ИРЛПр уручени су упитници уз молбу да их, ако то желе и могу, попуне и врате испитивачу. Испитаници су замољени да одговоре на сва питања што искреније могу јер ће њихови одговори бити веома корисни за планирање квалитетне помоћи садашњим расељеницима и свима онима који би се у будућности могли наћи у сличном положају. Сви испитаници су Општи упитник попуњавали сами или, уколико је то било потребно, уз помоћ испитивача. Остале упитнике (*Листа за означавање врло стресогених животних догађаја*, *Скала утицаја догађаја*, *Прегледна листа симптома* и *NEOFFI инвентар личности*) попуњавали су само они испитаници који су то могли сами да ураде. На крају *Општег упитника* испитаници су писмено обавештени да могу слободно да потраже бесплатну психолошку помоћ у саветовалиштима IAN-а ако им је та врста помоћи потребна.

IV РЕЗУЛТАТИ

Будући да је планирано да се подаци добијени на узорку **ИРЛПр** који је коришћен у овом истраживању (у даљем тексту "**узорак из 2002.**") пореде са подацима прикупљеним 2000. године на узорку из исте популације (у наставку текста "**узорак из 2000.**"), на почетку овог дела текста приказаћемо подробно главне социодемографске карактеристике узорка из 2002. упоређујући их са одговарајућим подацима за узорак **ИРЛПр** из 2000. године.

Структура узорка интерно расељених из Призренске области према узрасту, образовању, занимању, брачном статусу и величини породице

Узрасна и образовна структура узорка **ИРЛПр** из 2002., као и састав испитаног узорка у погледу занимања, величине породице и брачног статуса приказани су у табелама од 1 до 5. У овим табелама су у посебној колони насловљеној "% у узорку из 2000." дати проценти који показују релативну заступљеност појединих категорија испитаника у узорку од 1630 **ИРЛПр** испитаних 2000. године. С обзиром на величину узорка из 2000. ови проценти могу се сматрати поузданим оценама заступљености појединих категорија у целокупној популацији расељених лица из Призренске области која су писмена и старија од 14 година. Осим тога, будући да статистичко тестирање хомогености дистрибуција Хи-квадрат тестом на узорцима ове величине практично увек доводи до "статистички значајних разлика" међу дистрибуцијама, као кључни показатељ "сличности" расподела, уместо статистичке значајности, коришћен је Крамеров на свакој ставки упитника V-кофицијент. Овај коефицијент није осетљив на величине узорака већ превасходно на разлике међу расподелама. Уколико је Крамеров V-кофицијент нижи од 0,10 дистрибуције узорака могли бисмо са практичног становишта сматрати веома сличним, тј. "занемарљиво различитим" без обзира на статистичку значајност разлика.

Као што је у опису узорка речено, у узорку из 2002. нешто је више мушкараца него жена (54,7%:45,3%) док је у узорку из 2000. број мушкараца био готово идентичан броју жена (49,9%:50,1%), али је разлика у полној структури ова два узорка веома мала (Крамеров V-кофицијент = 0,04; н.зн.). Овај узорак, баш као и узорак из 2000., такође карактерише висока етничка хомогеност: 96,4% испитаника у оба узорка су српске и црногорске националности (Крамеров V-кофицијент = 0,04; н.зн.).

Узорак из 2002. чинили су углавном расељеници из самог града Призрена (79,3%), а знатно мањи број испитаника живео је пре расељеништва у селима у околини Призрена (20,5%; без податка: 0,2%) слично као и у узорку из 2000 (83,1%:15,1%; без податка:1,8%)(Крамеров V-коэффициент = 0,07; $p < 0,01$).

У узорку су све узрасне категорије изнад 14 година задовољавајуће репрезентоване (млади, особе средњих година, стари) (видети **Табелу 1**). У односу на узорак из 2000. нешто је већа релативна заступљеност испитаника од 25. до 34. године и оних између 55. и 64. године, док је релативно мањи удео у узорку из 2002. прогнаника млађих од 24 године и старијих од 65 година (Крамеров V-коэффициент = 0,14; $p < 0,001$).

Табела 1. Структура ИРЛПр узорка према узрасту

Узрасне категорије	n	%	% у узорку из 2000. (n=1630)
15 -24 год.	57	14,6	18,5
25 -34 год.	80	20,5	14,5
35 -44 год.	79	20,2	21,0
45 -54 год.	84	21,5	19,5
55 -64 год.	63	16,1	11,7
65 -> год.	26	6,6	14,8
Без податка	2	0,5	0,0%
Укупно	391		

Табела 2. Расподела образовања у узорку ИРЛ из Призренске области

Образовање	n	%	% у узорку из 2000. (n=1630)
Непотпуно основно	14	3,6	3,4
Основно	43	11,0	18,8
Средње	213	54,5	51,9
Више и високо	114	29,1	22,6
Без податка	7	1,8	3,2
Укупно	391		

Када је реч о образовном нивоу и занимању испитаника и овога пута су, као и у истраживању изведеном пре две године, узорком претежно обухваћени образованији слојеви популације прогнаника (видети **Табеле 2 и 3**). Релативно повољна образовна структура узорка у овом, као и у претходном истраживању, једним делом је последица "упитничког" начина прикупљања података. Ипак, у узорку из 2002. релативно је још мање испитаника са

основном школом, а релативно још више испитаника са универзитетским образовањем него што је то био случај у узорку из 2000. године (Крамеров V -коэффициент = 0,10; $p < 0,01$). Исто тако, када је реч о занимању (**Табела 3**), у узорку из 2002. релативно је мањи удео у целокупном узорку физичких и индустријских радника и домаћица, а релативно већи удео занатлија, инжењера и стручњака но што је то био случај у узорку из 2000. године (Крамеров V -коэффициент = 0,14; $p < 0,001$).

Табела 3. Расподела занимања у узорку ИРЛ из Призренске области

Занимање	n	%	% у узорку из 2000. ($n=1630$)
Земљорадник	5	1,3	0,9
Физички радник	21	5,4	9,1
Квалификовани индустријски радник	9	2,3	6,1
Занатлија, трговац, угоститељски радник	40	10,2	8,0
Техничар и административни радник	72	18,4	19,6
Инжењер	25	6,4	3,2
Стручњак у управи и друштвеним областима	69	17,6	15,0
Домаћица	27	6,9	8,3
Пензионер	46	11,8	11,4
Друго	50	12,8	8,2
Без податка	27	6,9	10,2
Укупно	391		

Највећи број **ИРЛПр** у узорку из 2002. је у браку (**63,9%**). Процент особа у овом узорку које су у браку веома је близу оном који је добијен на узорку из 2000. године (**65%**; в. **Табелу 4**). Као што се може видети у табели 4, особеност узорка из 2002. у погледу брачног статуса јесте у нешто вишој релативној заступљености неударних/неожењених, а унеколико мањој релативној пропорцији удоваца/удовица него што је то био случај у узорку из 2000. године (Крамеров V -коэффициент = 0,10; $p < 0,01$).

Табела 4. Расподела узорка ИРЛ из Призренске области према брачном статусу

Брачни статус	n	%	% у узорку из 2000. (n=1630)
Сами	110	28,1	23,3
У браку	250	63,9	65,0
Разведени	8	2,1	2,0
Удовице/Удовци	10	2,6	8,0
Без податка	13	3,3	1,7
Укупно	391		

Узорци из 2002. и 2000. показују веће сличности него разлике у погледу величине породице (**Табела 5**; Крамеров V-коэффициент = 0,07; $p < 0,05$). Разлике између узорака у свим категоријама, уколико уопште постоје, изразито су мале.

Табела 5. Расподела узорка ИРЛ из Призренске области према величини породице

Број чланова у породици	n	%	% у узорку из 2000. (n=1630)
Један	5	1,3	2,1
Два	24	6,1	8,8
3 то 5	259	66,3	63,9
6 ->	92	23,5	20,1
Без податка	11	2,8	5,1
Укупно	391		

...

Узорак **ИРЛПр** из 2002. није изразито различит од узорка из 2000. у погледу главних социодемографских обележја. Најизразитије разлике између ова два узорка постоје у погледу узрасне, образовне и професионалне структуре: у узорку из 2002., у односу на узорак из 2000., нешто је већа релативна заступљеност испитаника од 25 до 34 године и оних између 55 и 64 године, док је релативно мањи удео прогнаника млађих од 24 године и старијих од 65 година; у узорку из 2002. године образовна и професионална структура је још повољнија но што је то био случај са узорком из 2000. године. Због величине узорака

чак и врло мале разлике између ова два узорка достижу статистичку значајност. С друге стране, добијене величине *Крамеровог V-коэффицијента* врло ретко прелазе вредност од 0,10 што наводи на закључак да се ови узорци (бар када је о приказаним социодемографским карактеристикама реч) могу сматрати довољно сличним да би поређења резултата та два узорка – који су добијени у размаку од две године – могла бити употребљена за испитивање евентуалних "промена" у популацији **ИРЛПр** у погледу главних циљних карактеристика (услови живота, стање менталног здравља и однос према повратку у завичај).

A. Услови живота и материјални положај ИРЛПр: две године касније

У односу на време од пре две године услови живота и материјални положај **ИРЛПр** нису нимало бољи:

- ✓ Највећи број испитаних тренутно живи у изнајмљеном стану (58,6%) као што је то био случај и 2000. године (64,8%), а знатно мањи проценат њих смештен је код рођака или пријатеља (21%; узорак из 2000.: 21,8%). У колективном смештају живи 12% испитаних **ИРЛПр** (узорак из 2000.: 4,1%), кућу или стан поседује 7,7% њих (узорак из 2000.: 8,5%), док три испитаника (0,8%) нису дала податак о врсти смештаја (узорак из 2000.: 0,7%);
- ✓ Када се узму у обзир само испитаници који су дали податак о запослености (по 95,1% испитаних у оба узорка), процењена стопа незапослености на основу узорка из 2000. износила је 79,1%, док је у узорку из 2002 незапослених 84,1% (узорак /2000-2002/ χ запосленост /да – не/: хи-квадрат = 4,78, $df = 1$, $p < 0,05$). Овај податак добија на значају када се узме у обзир чињеница да релативно већи проценат **ИРЛПр** у узорку из 2002. себе сматра радно способним (68,3%) него што је то био случај са испитаницима у узорку из 2000. године (56,9%). Процент незапослених у популацији **ИРЛПр** далеко је виши од стопе незапослености у општој популацији Србије (око 20% до 30%) или у популацијама интерно расељених лица у другим земљама (нпр. у популацији ИРЛ у Грузији незапослених је око 40%, док је стопа незапослености у општој популацији слична као у Србији – око 20%; према Dershem & Gurgenidze, 2002);
- ✓ Просечни месечни приход по члану породице у узорку из 2000. за испитанике који су дали податак о томе (58,5% њих) био је 13,54 евра (стандардна девијација = 11,54). У узорку из 2002. просечни месечни приход по члану породице за **ИРЛПр** који су дали податак о томе (87,7% испитаника) износи 40,58 евра (стандардна девијација = 26,65). Без обзира на то што је очигледно реч о номиналном порасту просечних примања (просечни месечни приход χ узорак: $F_{(1;1298)} = 652,50$, $p < 0,0001$) када се има у виду пораст реалних трошкова живота у Србији могло би се рећи да **ИРЛПр** нимало нису у бољој финансијској ситуацији сада него што су то била пре две године;
- ✓ Веома мала промена набоље постоји у погледу зависности од хуманитарне помоћи: док је у узорку из 2000. године

само **0,6%** испитаника дало одречан одговор на питање "Да ли вам је неопходна хуманитарна помоћ", у узорку из 2002. одречан одговор на то питање дало је **5,6%** испитаних (*узорак x неопходност хуманитарне помоћи /да-не/*: Хи-кварат = 53,78, $df = 1$, $p < 0,0001$). Ова "мала промена набоље" вероватно је пре последица мање заступљености најстаријих категорија испитаника у узорку из 2002. него што је резултат реално смањене потребе за хуманитарном помоћи у популацији **ИРЛПр**. На такав закључак наводе подаци о задовољству добијеном хуманитарном помоћи ИРЛ у узорку из 2002.: незадовољство добијеном хуманитарном помоћи израженије је сада него што је то био случај пре две године (видети **График 1**). Док је у узорку из 2000. године **74,9%** испитаних било потпуно или углавном незадовољно добијеном помоћи, незадовољство добијеном помоћи показало је **81,3%** испитаника у узорку из 2002. Поред тога, учесталост добијања хуманитарне помоћи знатно се смањила (**График 2**): пре две године **78,3% ИРЛПр** изјавило је да хуманитарну помоћ добија једном месечно или чешће, док је у узорку из 2002. проценат испитаника који хуманитарну помоћ добијају једном месечно или чешће једнак **50,3%**. У 2000. години само **1%** испитаних **ИРЛПр** изјавило је да ниједанпут није добило хуманитарну помоћ у последњих годину дана, а у узорку из 2002. проценат оваквих особа попео се на **16,6%**! У групи оних испитаника у узорку из 2002. који, према сопственој изјави, нису ниједанпут добили хуманитарну помоћ током протеклих годину дана (**16,6%** целокупног узорка), већина их је незапослених (78,5%) али и радно способних (72,3%), са веома различитим нивоима прихода по члану породице. Релативно највећи број њих живи у изнајмљеном стану (43,1%).

График 1. Распореде узорка ИРЛПр из 2000. и 2002. године у погледу задовољства добијеном хуманитарном помоћи

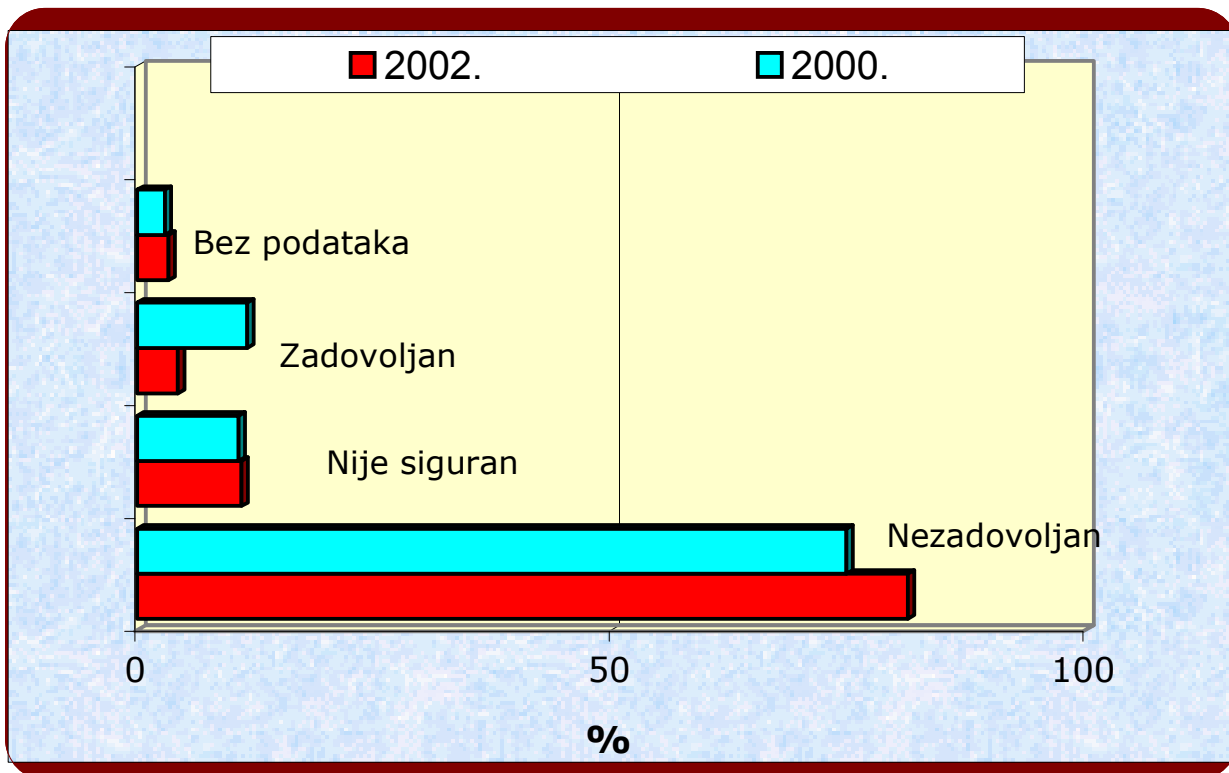
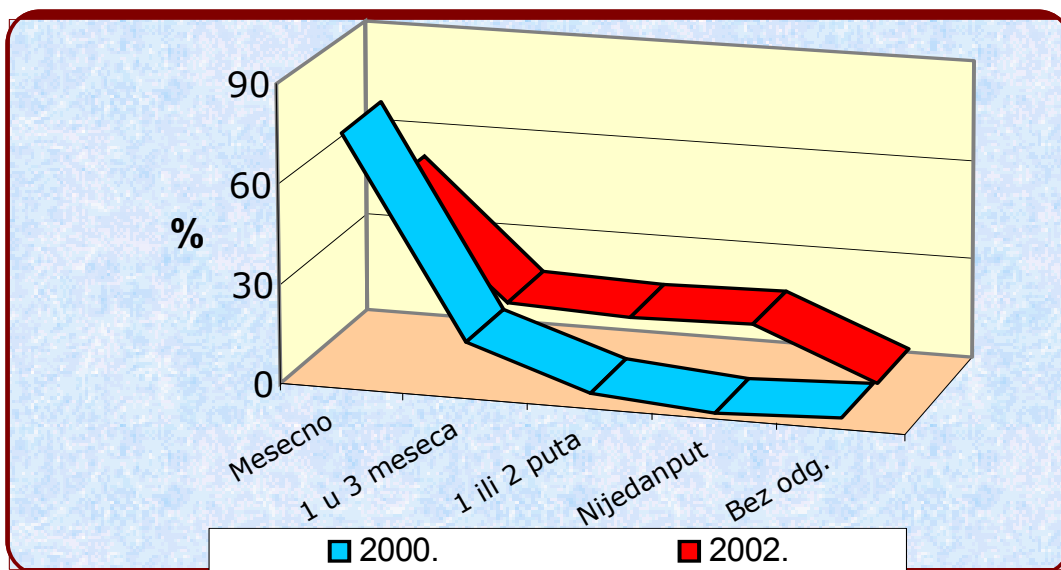

График 2. Распореде узорка ИРЛПр из 2000. и 2002. године у погледу учесталости добијања хуманитарне помоћи у последњих годину дана

...

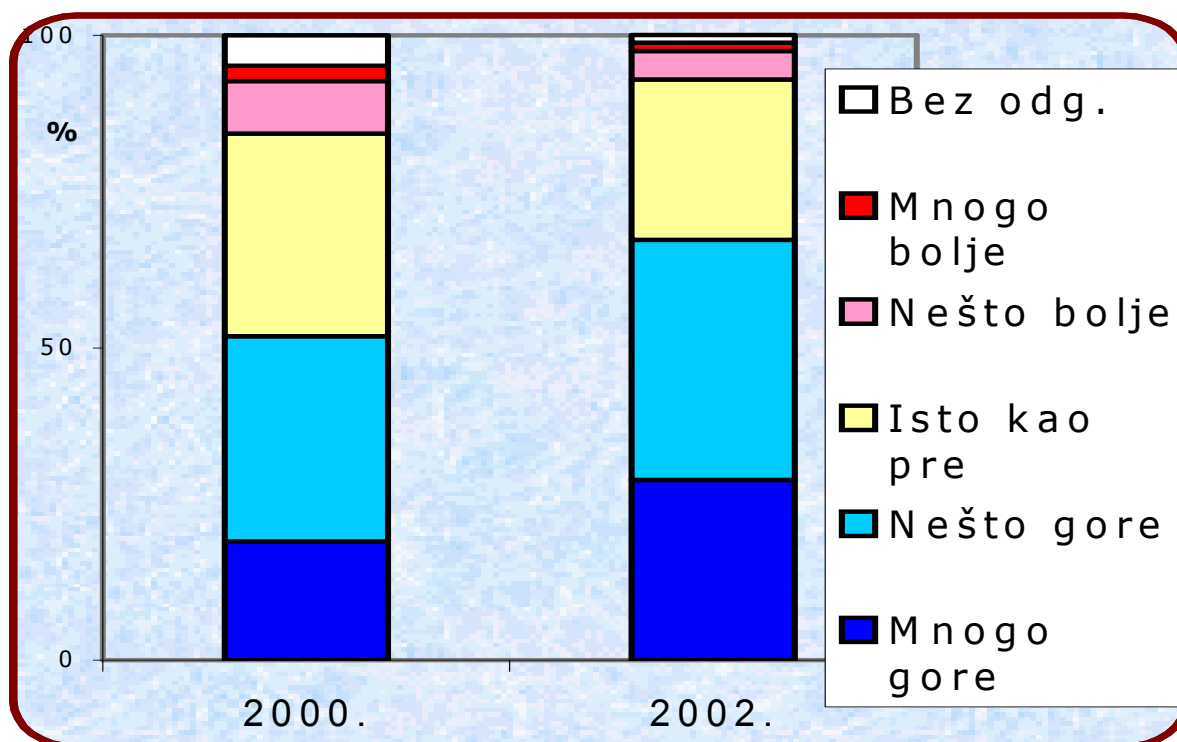
Расељеници из Призренске области нису ни у мало бољој ситуацији него што су били пре две године у погледу тренутних услова живота и материјалног положаја:

- Незапосленост је сада још већа, а реална просечна примања су још мања него пре две године;
- Процент особа које сматрају да им је хуманитарна помоћ потребна нешто је нижи него пре две године, али и сада врло висок проценат испитаних (92,8%) сматра ту помоћ неопходном;
- Хуманитарна помоћ се сада знатно ређе добија, а незадовољство **ИРЛПр** добијеном хуманитарном помоћи израженије је него пре две године.

Б. Стање душевног здравља ИРЛ из Призренске области: три године касније

После свега што су током ратних дејстава на Косову преживели прогнаници из Призренске области (као и огромна већина прогнаних из других делова Косова и Метохије) скоро четири године настоје да опстану изван завичаја. Према подацима које смо од прогнаних са Косова и Метохије прикупили 2000. године стање менталног здравља ове популације одсликавали су, пре свега, веома изражени симптоми наметања као компоненте посттрауматског синдрома, као и "висок ниво актуелне психопатолошке симптоматологије, посебно код мушкараца" (Tenjović et al., 2001, стр. 50). У дугом периоду неизвесности који још увек траје било је мало шансе да се залече ране од ратних траума. Тешки услови живота у прогонству додатно отежани политичком нестабилношћу и динамичном транзицијом матичне државе ка демократији, као и потпуна неизвесност у погледу могућности и времена повратка у завичај – свакако нису повољна средина за лечење траума и настављање живота уз душевне ожиљке.

График 3. Расподела одговора на питање: "У односу на време пре прогонства, ваше садашње психичко стање је..." у узорцима ИРЛПр из 2000. и 2002. године

Као и пре две године, о актуелном стању душевног здравља ИРЛ закључивали смо на основу самопроцена које су давали испитаници одговарајући на *Општи упитник*, као и на основу мера добијених на *Скали утицаја догађаја (IES)* и *Прегледној листи симптома (SCL-90-R)*.

Ако бисмо податке о стању душевног здравља добијене на узорцима из популације **ИРЛПр** пре две године и сада узели као верне снимке промене, онда бисмо у вези са евентуалним променама у менталном здрављу **ИРЛПр** могли навести следеће:

- ✓ Као што се види на **Графику 3**, своје садашње психичко стање (у односу на време пре расељеништва) релативно већи број испитаника у узорку из 2002. доживљава као "много горе" (28,9%) или "нешто горе" (38,4 %) него што је то случај у узорку из 2000. године ("много горе": 19%; "нешто горе": 32,8%) (узорак \times опажање сопственог психичког стања: хи-квадрат = 40,15, $df = 5$, $p < 0,001$).
- ✓ Док је у узорку из 2000. године 26% испитаника осећало потребу да разговара са стручњаком о свом психичком стању, такву потребу осећа 35,8% испитаних ИРЛПр у узорку из 2002. године (узорак \times потреба за разговором са стручњаком: хи-квадрат = 22,92, $df = 4$, $p < 0,0001$); у узорку из 2000., број испитаних **ИРЛПр** која су – у време када је вршено истраживање – имала потребу за психолошком помоћи порастао је за 19,4% у односу на време пре расељеништва. У узорку из 2002. број испитаника који су у време испитивања осећали да им је потребна психолошка помоћ порастао је за 25,9% у односу на период пре расељења. Премда ова разлика није велика, она ипак представља јасан знак погоршавања менталног здравља **ИРЛПр** популације.
- ✓ У погледу евентуалних промена – у односу на време пре егзила – у коришћењу лекова за смирење **ИРЛПр** из узорака испитиваних 2000. и 2002. године практично се не разликују (узорак \times промена у коришћењу лекова за смирење: хи-квадрат = 6,26, $df = 3$, н. зн.). Процент испитаника у узорку из 2002. који су почели да узимају седативе у егзилу веома је близу процента који је добијен на узорку из 2000. године (узорак из 2000.: 24,4%; узорак из 2002.: 21,2%). Исто тако, највећи број испитаних (узорак из 2000.: 60,5%; узорак из 2002.: 66,5%) нити је користио седативе пре егзила, нити их користи сада, док знатно мањи проценат њих (узорак из 2000.: 12,6%; узорак из 2002.: 11,3%) наставља са узимањем седатива. Занемарљив број **ИРЛПр** престаје да користи седативе у егзилу (узорак из 2000.: 2,5%; узорак из 2002.: 1%).

Табела 6. Аритметичке средине (и стандардне девијације) узорака ИРЛПр из 2000. и 2002 године на подскалама Скале утицаја догађаја и на Глобалном индексу тежине симптома са упитника SCL-90-R и F-количници добијени поређењем просечних вредности узорака

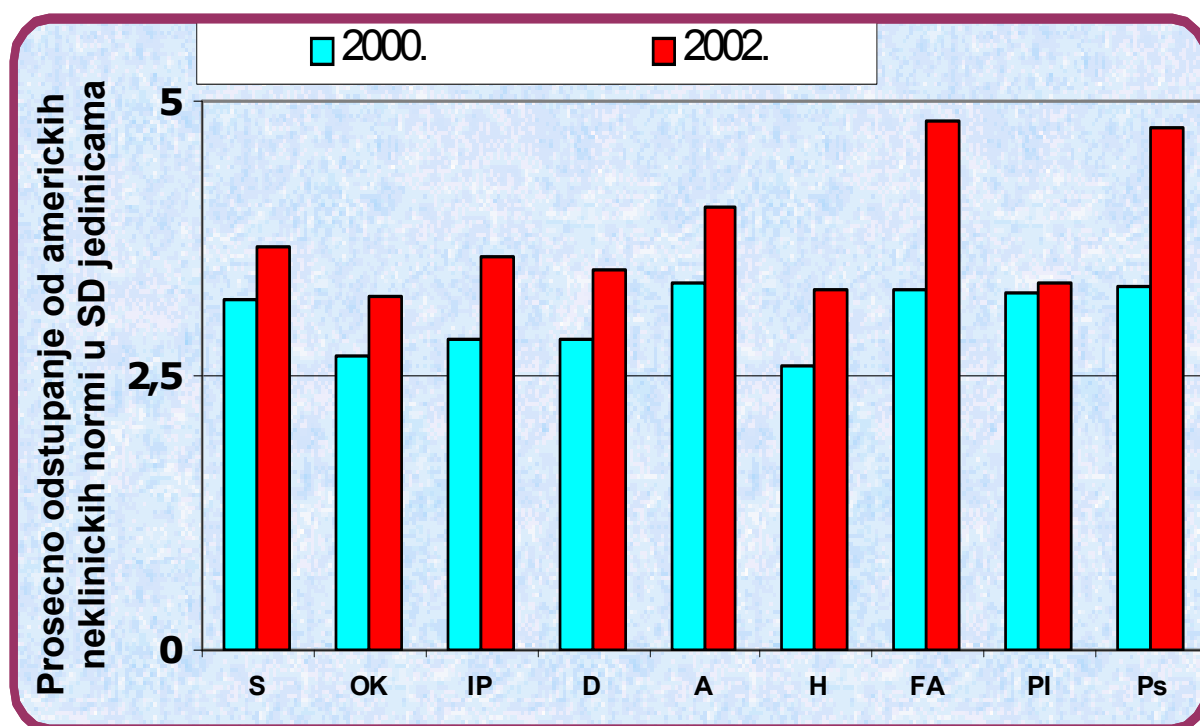
Скала	Пол	Узорак		F и p вредности** (Узорак из 2000. наспрам узорка из 2002.)
		Из 2000. Жене=443 Мушкарци=460	Из 2002. Жене=161 Мушкарци=197	
Наметање (IES)	Ж*	23,12 (9,51)	21,09 (8,99)	5,57 (p<0,05)
	М	20,80 (10,31)	19,29 (10,53)	2,91 (p>0,05)
	Укупно	21,94 (9,99)	20,10 (9,90)	
Избегавање (IES)	Ж	21,98 (9,24)	21,83 (8,81)	0,03 (p>0,05)
	М	21,84 (9,86)	20,85 (10,90)	1,29 (p>0,05)
	Укупно	21,91 (9,56)	21,29 (10,01)	
Глобални индекс тежине симптома (SCL-90-R)***	Ж	3,10 (2,20)	3,69 (2,97)	6,85 (p<0,01)
	М	4,36 (3,41)	5,42 (4,30)	11,31 (p<0,01)
	Укупно	3,74 (2,95)	4,64 (3,86)	

* **Ж** – Жене; **М** – Мушкарци;
 ** Степени слободe за F-количнике у узорцима мушкараца: $df_1 = 1$; $df_2 = 655$; степени слободe за F-количнике у узорцима жена: $df_1 = 1$; $df_2 = 602$.
 ***Просечне вредности на SCL-90-R су просечна одступања (у јединицама стандардне девијације нормативног узорка) од норми добијених на америчкој неклиничкој популацији.

- ✓ Просечна вредност индекса тежине симптома – мере актуелног психопатолошког статуса и глобалне потресености (SCL-90-R) – за **ИРЛПр** у узорку из 2002., већа је од нормe добијене на америчком неклиничком нормативном узорку одраслих за **3,69** стандардних девијација нормативне групе код жена, а за **5,42** стандардне девијације код мушкараца (**Табела 6**). (Будући да за скале упитника SCL-90-R не постоје нормe за неклиничку популацију у нашој земљи, резултати на овом инструменту изражени су у облику одступања од норми добијених на америчкој неклиничкој популацији, а сама одступања изражена су у јединицама стандардне

девијације америчког нормативног узорка.) Просечна вредност индекса тежине симптома у узорку **ИРЛПр** из 2000. била је изнад америчких неклиничких норми за **3,10** стандардних девијација у групи жена а **4,36** стандардних девијација у групи мушкараца. Када је, пак, реч о појединачним скалама специфичних симптома на упитнику SCL-90-R, највеће разлике између два узорка **ИРЛПр** добијене су на скалама фобичне анксиозности, психотицизма, интерперсоналне преосетљивости и хостилности (**График 4**). И код жена и код мушкараца просечне разлике између узорка из 2000. и 2002. године статистички су значајне на свим скалама осим на скали параноидне идеације. Добијене разлике између узорка увек су у смеру израженије симптоматологије у узорку из 2002. године. Осим тога, на већини скала разлике међу узорцима из 2000. и 2002. уочљивије су у групи мушкараца него у групи жена.

График 4. Просечна одступања резултата узорка из 2000. и 2002. од америчких неклиничких норми (у јединицама стандардне девијације америчког нормативног узорка) на скалама упитника SCL-90-R

Напомена: S=Соматизација; OK=Опсесивно-компулзивни симптоми; IP=Интерперсонална преосетљивост; D=Депресија; A=Анксиозност; H=Хостилност; FA=Фобична анксиозност; PI=Параноидна идеација; Ps=Психотицизам.

- ✓ Просечни резултати за узорак **ИРЛПр** из 2002. на скалама наметања и избегавања из упитника IES, као мере стресног одговора и посттрауматске потресености, веома су слични просечним вредностима добијеним на тим скалама на узорку из 2000. године (**Табела 6**). У групи жена просечно наметање је сада нешто мање него што је то био случај у узорку из 2000. године. Ипак, и за узорак из 2002. године просечни резултати на обема скалама по својој висини одговарају ономе што аутори упитника IES називају стањем **високо израженог** посттрауматског стреса (Horowitz et al., 1979).
- ✓ Резултати линерне корелационе анализе на узорку **ИРЛПр** из 2002. (**Табела 7**) показују да су узраст, екстензивност излагања изузетно стресним животним догађајима и црте личности – од свих испитиваних обележја – најјасније повезане са актуелним посттрауматским синдромом, глобалном потресеношћу и психопатологијом. Кључна разлика у резултатима корелационе анализе, у односу на резултате добијене пре две године на узорку **ИРЛПр** (Табела 10 у Tenjović et al., 2001, стр. 48), јесте у томе што сада не постоје полне разлике ни у изражености наметања ни избегавања, нити у нивоу актуелног глобалног стреса. Осим тога, на узорку из 2002. добијена је (најчешће очекивана) повезаност црта личности са израженошћу посттрауматског наметања и избегавања, као и са израженошћу глобалног стреса и психопатологије што је изостало у истраживању од пре две године. Као што се може видети из **Табеле 7**, старији испитаници или они који су тренутно незапослени, генерално гледано, показују већи степен наметања и избегавања у односу на млађе или тренутно запослене расељенике. Исто тако, расељеници који су били изложени већем броју изузетно стресних животних догађаја имају израженије симптоме наметања и глобалног дистреса у односу на оне са мањим бројем потенцијално врло трауматских животних искустава. На крају, оне личности у популацији **ИРЛПр** које одликује виши степен неуротицизма, или интровертованост, а у мањој мери су отворене, доброћудне и савесне – показују генерално више симптома наметања, избегавања, глобалног дистреса и психопатологије од оних са нижим неуротицизмом, екстравертованих, отворенијих, доброћуднијих и савеснијих, респективно.

Табела 7. Матрица линеарних корелација пола, узраста, типа места, запослености, просечних прихода, тражења медицинске помоћи пре егзила, екстензивности излагања изузетно стресогеним догађајима и црта личности са скалама наметања и избегавања из упитника IES и глобалним индексом тежине симптома из упитника SCL-90-R на узорку ИРЛПр из 2002. (n = 295)

	Наметање (IES)	Избегавање (IES)	Глобални индекс тежине симптома (SCL-90-P)
Пол	-0,05	-0,02	-0,03
Узраст	0,22**	0,17**	0,07
Тип места боравка пре расељења (град – село)	0,11	0,12*	0,00
Запосленост	-0,15**	-0,13*	-0,09
Месечни приход	-0,11	-0,08	-0,12*
Да ли је тражена медицинска помоћ пре егзила	0,08	0,02	0,13*
Екстензивност излагања изузетно стресним догађајима (LECL)	0,20**	0,08	0,24**
Неуротицизам (NEOFFI)	0,39**	0,36**	0,72**
Екстраверзија (NEOFFI)	-0,21**	-0,16**	-0,09
Отвореност (NEOFFI)	-0,24**	-0,21**	-0,30**
Доброћудност (NEOFFI)	-0,14*	-0,18*	-0,58**
Савесност (NEOFFI)	-0,08	-0,19**	-0,33**

*Коефицијент је статистички значајан на нивоу 0,05; ** Коефицијент је статистички значајан на нивоу 0,01.

Већ изложени упоредни подаци о стању менталног здравља **ИРЛПр** после годину дана и после више од три године њиховог живота у егзилу наводе на закључак да је дошло до погоршања психичког стања ове популације. Ипак, будући да смо до оваквог закључка дошли поређењем два узорка изабрана из исте популације у два временска тренутка – а не праћењем исте групе испитаника – требало би пре доношења закључка установити да ли је слика о погоршању психичког стања можда добијена због разлика међу узорцима у оним кључним карактеристикама које могу бити од утицаја на њихово тренутно душевно здравље. Из истраживања спроведеног 2000. године и на основу корелација добијених на узорку из 2002., међу кључне карактеристике које су у вези са стањем душевног здравља могли бисмо уврстити пол, узраст и екстензивности излагања изузетно стресогеним

догађајима. Анализа разлика међу узорцима у погледу ових карактеристика наводи нас на следеће закључке:

- ✓ У погледу полне структуре, као што је у опису узорка речено, узорци из 2000. и 2002. донекле се разликују: у узорку из 2002. има релативно нешто више мушкараца него што је то био случај са узорком из 2000. године. Међутим, анализе разлика између узорака из 2000. и 2002. у погледу показатеља душевног здравља добијених на основу "објективних" упитника (IES и SCL-90-R) урађене су одвојено за мушкарце и жене;
- ✓ У узорку из 2002., као што је већ речено (**Табела 1**), нешто је мања заступљеност најстаријих категорија **ИРЛПр** (старијих од 65 година) него што је то био случај у узорку из 2000. године (медијана за узраст: узорак из 2002. = 42; узорак из 2000. = 43). Будући да је у популацији **ИРЛПр** узраст доследно у позитивној корелацији са израженошћу симптома наметања, избегавања, глобалног дистреса и психопатологије, разлике у узрасној структури узорака могле су утицати у смеру ублажавања а не у смеру појачавања налаза о погоршању психичког стања;
- ✓ **ИРЛПр** у узорку из 2002. била су, генерално посматрано, у мањој мери изложена изузетно стресним животним догађајима него **ИРЛПр** у узорку из 2000. године (видети **Табелу 8**). Од 1212 испитаника у узорку из 2000. за које смо имали податке о изложености изузетно стресогеним догађајима (74,4% целокупног узорка), њих 10,9% није било изложено ниједном од догађаја наведених у првој колони Табеле 8. Знатно већи проценат у узорку из 2002. године (23%) чине **ИРЛПр** која нису лично доживела ниједан од догађаја наведених у Табели 8. Такође, скоро подједнак проценат испитаника у оба узорка има члана породице који је нестао у рату и о чијој судбини се још увек ништа не зна (узорак из 2000.: 8%; узорак из 2002.: 9,2%; узорак χ члан породице нестао у рату /Да – Не/: хи-квадрат = 0,27, $df = 1$, н. зн.);
- ✓ У погледу стања психичког здравља пре расељеништва узорак из 2002. и узорак из 2000. не разликују се битно. У оба узорка веома је сличан број особа које су у периоду пре одласка у егзил тражиле стручну помоћ због психичких тешкоћа (узорак из 2000.: 6,2%; узорак из 2002.: 7,4%; узорак χ тражена стручна помоћ због психичких проблема /Да – Не/: хи-квадрат = 0,56, $df = 1$, н. зн.).

Табела 8. Релативне учесталости изложености појединим изузетно стресогеним животним догађајима за узорке расељеника из Призрена испитиваних 2000. и 2002. године

Догађај из Листе за означавање изузетно стресогених животних догађаја (LECL)	Процент одговора "Лично сам доживео/ла" – узорак из 2002. (n=387)*	Процент одговора "Лично сам доживео/ла" – узорак из 2000. (n=1212)*
Учешће у ратним борбеним операцијама	46,3	55,3
Изненадна смрт блиске особе	23,3	44,1
Дубока патња	34,6	42,5
Природна непогода	45,5	36,8
Пожар или експлозија	28,4	30,9
Директни физички напад од стране друге особе	20,4	27,6
Други врло стресан догађај који није наведен у листи**	12,1	27,4
Излагање отровним агенсима	9,8	22,2
Саобраћајни удес	17,3	22,1
Директан напад ватреним или хладним оружјем	13,2	19,6
Повреде или болести опасне по живот	16,3	14,8
Тежак инцидент на послу, у кући или на рекреацији	9,8	14,1
Изненадна насилна смрт (суицид или хомицид)	5,2	10,2
Затвор (киднаповање, ратно заробљавање...)	2,6	3,6
Тешка повреда, оштећење или смрт коју је изазвала особа која попуњава упитник LECL	1,8	3,0
Нежељено сексуално искуство (изузев силовања)	1,6	1,4
Сексуално насиље (силовање и принудни сексуални чин)	1,0	1,2

Напомене: *исти испитаник може да наведе више од једног догађаја, тако да збир процената у колони може прећи 100;
 **догађаји су у овој колони поређани према броју испитаника који су их доживели у узорку из 2000. године.

Дакле, разлике које постоје међу узорцима у погледу кључних карактеристика битних за стање душевног здравља

говоре у прилог претпоставци да слика погоршања психичког стања **ИРЛПр** популације коју смо добили поређењем узорака изабраних 2000. и 2002. године није искључиво последица тога што смо поредили узорке који нису истоветни по овим за душевно здравље битним карактеристикама. Изложени подаци пре наводе на закључак да смо вероватно потценили степен погоршања психичког стања до којег је дошло у популацији **ИРЛПр** у претходне две године.

•••

У популацији **ИРЛПр**, у односу на време од пре две године, није дошло до битног побољшања психичког стања. Пре би се могло рећи да је у појединим испитиваним аспектима ментално здравље људи у овој популацији, генерално гледано, горе него што је било 2000. године:

- Осећај погоршања психичког стања, у односу на стање пре расељеништва, среће се код релативно већег броја испитаника но што је то био случај 2000. године;
- Без обзира на извесно смањење компоненте наметања у посттрауматском одговору и то само у женском делу популације, још увек постоји изузетно висок ниво наметања и избегавања као кључних компоненти посттрауматског синдрома, посебно у групи старијих, у субпопулацијама **ИРЛПр** изложених великом броју врло трауматских животних догађаја и код оних **ИРЛ** са неуротичном структуром личности;
- Симптоми глобалне потресености и психопатологије, који су иначе били изражени 2000. године, постали су сада још израженији, нарочито симптоми психотицизма, анксиозности, хостилности, интерперсоналне преосетљивости и депресије. Ове неповољне промене нарочито су изражене у мушком делу популације **ИРЛПр**.

В. Однос ИРЛ из Призренске области према повратку на завичајна огњишта: две године касније

Огромна већина **ИРЛПр** у узорку из 2002. године (80,8% целокупног узорка), као што је то био случај и у узорку из 2000. године (86%), прихвата могућност повратка у завичај, али само под одређеним условима – док би се 9,2% њих вратило под било којим условима (узорак из 2000.: 4,2%). Мали број испитаних **ИРЛПр** (9%) никад се не би вратио у место одакле је побегао (узорак из 2000.: 8,8%), а занемарљив број расељених (1%) не даје одговор на ово питање (узорак из 2000.: 1%). Према томе, једина разлика између узорака из 2000. и 2002. у том погледу је у нешто већем релативном броју испитаних у узорку из 2002., који су спремни да се врате у завичај под било којим условима (узорак *х однос према повратку: хи-квадрат = 16,91; df = 3; p < 0,01*).

Услови за повратак, који се најчешће наводе, веома су налик онима који су помињани у истраживању из 2000. године (видети Тењковић et al., 2001., Табела 12, стр. 52). Услови за повратак које испитаници наводе могу се класификовати у три основне групе:

1. гарантована **безбедност, слобода и људска права у завичају** ("Када би безбедност, слобода и људска права били гарантовани", "Да, кад би био обезбеђен нормалан живот тамо");
2. поновно **успостављање надлежности државних органа Србије и Црне Горе** над подручјима за повратак ("Када би се наша војска и полиција вратиле", "Када би се Војска СРЈ и наша полиција вратиле а КFOR отишао", "Када би суверенитет Србије био поново успостављен над мојим родним крајем");
3. **слободан приступ имовини** која је била у власништву ИРЛ пре прогонства, **помоћ у реконструкцији куће** и **стварање услова за запошљавање** ("Када би ми била враћена имовина", "Када би све било враћено ", "Да, када би био обезбеђен виши стандард, посао и помоћ у реконструисању куће).

Од 316 испитаних који наводе неки услов под којим би се вратили у завичај (80,8% целокупног узорка) 60,5% испитаника наводи услов из прве групе, 25% услов из друге групе, а неки од услова из треће групе – њих 9,8%. Услов под којим би се вратили не прецизира 4,7% испитаника из ове групе.

Анализе могућих веза између односа према повратку, са једне, и пола, узраста, образовања, запослености, типа места из којег се побегло (град – село), екстензивности излагања изузетно стресогеним животним догађајима, актуелног психичког стања (тренутно коришћење средстава за смирење, наметање, избегавање, глобална потресеност) и базичних црта личности, са друге стране, сугеришу да је однос према повратку код **ИРЛПр** у вези са њиховим образовањем, тренутном (не)запосленошћу и актуелним стањем душевног здравља:

- ✓ Као што је то био случај и у истраживању 2000. године (Tenjović et al., 2001., стр. 53), међу оним **ИРЛПр** која се никад не би вратила много је више особа са универзитетским образовањем (48,6%) него међу онима који би се вратили под одређеним условима (27,5%) или онима који би се вратили под било којим условима (33,3%) (*образовање x однос према повратку: хи-квадрат = 12,11; df = 6; p = 0,06*);
- ✓ Међу **ИРЛПр** која би се вратила у завичај под било којим условима, релативно посматрано, много је више незапослених (97%) него у групи оних ИРЛ која се никад не би вратила (71,4%) или у групи ИРЛ која би се вратила под одређеним условима (84,3%). (*запосленост x однос према повратку: хи-квадрат = 8,34; df = 3; p < 0,05*);
- ✓ Расељеници који се никад не би вратили у место одакле су прогнани тренутно су у повољнијем психичком стању од оних који би се вратили под одређеним условима или оних који би се вратили под било којим условима. У групи особа које би се вратиле у место из којег су побегле под било којим условима половина њих тренутно користи лекове за умирење, док у осталим двама групама седативе користи 20,6% (група оних који одговарају "Никад се не бих вратио") или 31,3% расељеника (група оних који одговарају "Вратио бих се под одређеним условима") (*актуелно коришћење лекова за умирење x однос према повратку: хи-квадрат = 7,45; df = 2; p < 0,05*). Поред тога, резултати анализа варијансе показују да су просечно наметање, избегавање, глобални дистрес и симптоми психопатологије мање изражени међу онима који одговарају "никад се не бих вратио" него у групама оних који би се вратили безусловно или само под одређеним условима (*наметање/IES/: $F_{(2,336)} = 8,52, p < 0,001$; избегавање/IES/: $F_{(2,336)} = 5,55, p < 0,01$; глобални индекс тежине симптома /SCL-90-R/: $F_{(2,336)} = 5,97, p < 0,01$).*

Као и у истраживању из 2000. године, **ИРЛПр** показују јасну жељу да се врате у завичај када то буде било могуће. На

питање: "Да ли размишљате о томе да се вратите у место из којег сте побегли?", **82,1%** њих одговара потврдно. Међутим, осим жеље и размишљања о томе, међу прогнаницима из Призренске области најчешће нема јасних временских планова у вези са повратком у завичај. Тако, на питање: "Да ли планирате да се вратите у место из којег сте побегли?" само **8,2%** **ИРЛПр** одговара да планира повратак у наредних шест месеци, док већина (**65%**) под тренутним околностима повратак уопште не планира.

Ипак, **ИРЛПр** нису одустала од контакта са завичајем: велики број њих (**90,1%**) заинтересован је за догађања у месту из којег је расељен, **35,4%** њих контактирало је са особама које су исте националности а које тренутно живе на Косову и Метохији, а **35,5%** са особама других националности које тренутно живе на Косову и Метохији. Лични и телефонски контакти су истовремено и најчешће коришћен начин информисања о догађањима у месту из којег расељени потичу (в. **Табелу 9**).

На жалост, веома мали број **ИРЛПр** (**12,3%**) посетио је место из којег је побегао: **3,1%** њих посетило је више пута место из којег је прогнано, а још **9,2%** испитаних ИРЛ било је у завичају само једанпут од времена када га је напустило до данас.

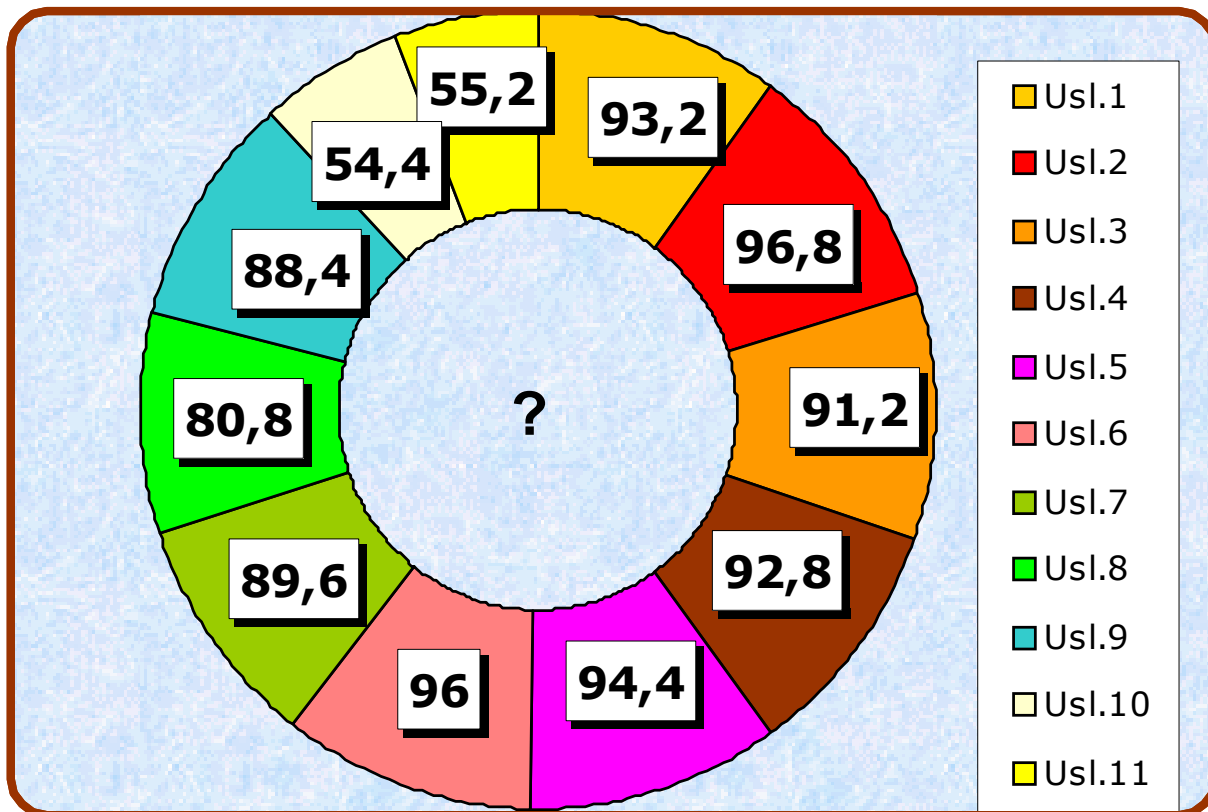
Табела 9. Учесталост појединих одговора на питање "Како најчешће сазнајете о томе шта се догађа у месту из којег потичете" у узорку ИРЛПр из 2002. године

Најчешће коришћен извор информација о новостима у месту из којег су расељени	Процент одговора у узорку из 2002. (n=391)*
Лични или телефонски контакт са особама које тренутно живе на Косову и Метохији	43,8
Средства масовних комуникација (ТВ, радио, новине)	42,5
Удружења расељених са Косова и Метохије	3,4
Без одговора	17,9

*Напомена: исти испитаник може да наведе више од једног извора информација, тако да збир процената у колони може прећи 100.

Дакле, без обзира на тренутно неповољне услове за повратак, расељени са Косова и Метохије, за разлику од избегличких популација Срба из Хрватске, показују завидну спремност да се врате својим кућама чим се за то стекну услови. Док је велики број избеглица из Босне и Хрватске донео одлуку да се интегрише у средину у коју је избегао (ECRE REPORT 2001: SERBIA), а проценат оних које желе да се врате у завичај –

График 5. Процент испитаника који одговарају "много" или "веома много" на питање "Колико би тај услов, када би био испуњен, утицао на Вас да донесете одлуку о повратку у место из којег сте расељени?" у узорку ИРЛПр из 2002. године (n=250)

Напомена:

- Usl.1 – Обезбеђена лична сигурност у месту повратка;
- Usl.2 – Обезбеђена сигурност свих чланова породице у месту повратка;
- Usl.3 – Обезбеђена могућност запослења у месту повратка;
- Usl.4 – Обезбеђене могућности за несметано школовање деце у месту повратка;
- Usl.5 – Међународне гаранције да ће Косово и Метохија остати у саставу Србије;
- Usl.6 – Враћање надлежности државе Србије (судство, полиција...) у месту за повратак;
- Usl.7 – Помоћ државних органа Србије у обезбеђивању прихода за породицу у месту повратка;
- Usl.8 – Стварна спремност међународних снага (КФОР, УНМИК) да на терену обезбеде личну и имовинску сигурност на Косову и Метохији;
- Usl.9 – Помоћ државних органа Србије у реконструкцији куће или повраћају имовине у месту повратка;
- Usl.10 – Чврста обећања комшија и познаника Албанаца да неће угрожавати безбедност повратника;
- Usl.11 – Јавна и чврста обећања политичких вођа Албанаца да ће повратницима гарантовати безбедност.

према појединим истраживањима – креће се око 5% (USCR Worldwide refugee information – Country report: Yugoslavia, 2002), докле се може рећи да мање од 10% **ИРЛПр не жели да се врати**

у завичај. Међутим, с обзиром на тренутну ситуацију на Косову и Метохији, потпуно је неизвесно да ли ће жеља огромне већине **ИРЛПр** да се врати у завичај, као и право на повратак – које је гарантовано и међународним конвенцијама о људским правима – икада бити реализовани. Колико би, према мишљењу самих **ИРЛПр**, испуњеност одређених услова могла утицати на њих да донесу одлуку о повратку у завичај? Резултати овог испитивања (в. **График 5**) показују да су – међу понуђеним условима – на врху листе према важности: сигурност чланова породице, лична безбедност, могућност налажења посла, могућност несметаног школовања деце али и поновно успостављање државних надлежности Републике Србије над облашћу из које расељени потичу. Веома велики утицај на доношење одлуке о повратку имала би и испуњеност следећих услова: помоћ државних органа Србије у повраћају личне имовине, реконструкцији куће и обезбеђивању извора прихода у месту повратка, стварна спремност међународних снага (KFOR, UNMIK) да обезбеде личну и имовинску сигурност повратницима. Поводом гаранција за безбедност повратника, које би дали комшије и познаници Албанци, као и албанске политичке вође на Косову и Метохији, постоји веома јасна поларизација међу **ИРЛПр**: док би за половину њих то имало великог утицаја на доношење одлуке о повратку, дотле за другу половину расељеника те гаранције не би битно утицале на доношење такве одлуке.

•••

У протекле две године мало шта се променило у погледу односа **ИРЛПр** према повратку у завичај:

- Огромна већина расељених из Призренске области (80,8%), као што је то био случај и пре две године, вратила би се у завичај. Међутим, одлуку о повратку ИРЛ могла би донети само ако би знала да ће им у завичају бити гарантована безбедност и слобода и да ће имати основна људска права;
- Веома мали део популације **ИРЛПр** (9%), састављен већином од образованијих особа, већ је донео одлуку да се не врати у завичај;
- У односу на време од пре две године проценат интерно расељених лица из Призренске области која би се вратила под било којим условима у место из којег су прогнана попео се са 4,2% на 9,2%.

IV ЗАКЉУЧЦИ И ПРЕПОРУКЕ

Главни циљ истраживања, чији резултати су приказани у овом тексту, био је да се дође до информација о актуелним условима живота и о стању душевног здравља расељених из Призренске области Косова и Метохије, као и о њиховом тренутном односу према повратку у места која су били принуђени да напусте пре више од три године.

Будући да из објективних разлога није било могуће истраживање о стању популације **ИРЛПр** изведено 2000.године поновити на истим испитаницима, до закључака о евентуалним променама у тој популацији дошли смо поређењем резултата добијених у временском размаку од две године на два, колико је то било могуће, што сличнија узорка. Поређења узорака у погледу основних социодемографских обележја (пол, узраст, националност, образовање, занимање, брачни статус и величина породице) побуђују на закључак да су узорци довољно слични и да би поређења међу њима могла бити – без обзира на многе методолошке проблеме у вези с тим – користан показатељ евентуалних промена у условима живота популације **ИРЛПр**, њиховог менталног здравља и односа према повратку на завичајна огњишта.

Основни елементи "промена" које су се десиле у оном делу расељеничке популације из Призренске области коју чине писмене особе и лица старија од 14 година јесу:

- Повећана стопа незапослености и смањена реална примања, удружена са умањеним дотуром хуманитарне помоћи и, у вези с тим, израженије незадовољство добијеном хуманитарном помоћи;
- Даље погоршање психичког стања, што се манифестује пре свега у повећању изражености симптома глобалног дистреса и психопатологије, уз несмањено или сасвим мало умањено (и то само у женском делу популације) опстојавање високог нивоа пострауматских реакција наметања и избегавања;
- Даље повећање психопатолошке симптоматологије поготову у погледу психотицизма, анксиозности, хостилности, интерперсоналне преосетљивости и депресије, што је посебно изражено у мушком делу популације **ИРЛПр**;
- Несмањена и свеprisутна жеља за повратком која се уочава у нешто већем (у односу на период од пре две године) релативном броју особа спремних да се врате у завичај под било којим условима, али и веома раширена свест о томе да тренутно не постоје кључни предуслови за доношење одлуке о повратку: постојање безбедности и слободе кретања и

Две протекле године, барем према резултатима овог истраживања, упркос позитивним променама које су се десиле у Србији – посебно на плану њеног међународног статуса – за прогнанике из Призренске области нису донеле никакво побољшање. Њихова тренутна животна ситуација, после више од три године проведене у егзилу, гора је него што је била, душевно здравље многих међу њима на ивици је пуцања, а изгледи за повратак на давно напуштена огњишта потпуно су неизвесни. У тренутној ситуацији "ни овде ни тамо", у земљи у чијим се друштвеним променама не сналазе ни многи који нису морали да осете тежину расељеништва, без довољне социјалне подршке и уз смањен дотур хуманитарне помоћи, без посла, са фрустрираном жељом за повратком и у ишчекивању потпуно непредвидивог дана повратка у завичај, преплављени импулсима анксиозности, хостилности, интерперсоналне сензитивности и психотицизма – многи расељеници из Призренске области налазе се на граници издржљивости. Њихови свакодневни расељенички животи не могу још дуго остати разапети између "високих политичких интереса" било њихове матичне државе, било аспирација ка независном Косову међу политичким вођама косовских Албанаца, било локалних интереса држава које воде главну реч у међународној заједници.

Очигледно, без обезбеђивања основних претпоставки за нормалан живот у месту повратка (лична и имовинска сигурност, слобода кретања, постојање могућности за налажење посла и за несметано школовања деце) расељеници из Призренске области неће ни почети са планирањем повратка.

У међувремену, док се за слободну индивидуалну одлуку о повратку у завичај или останку у новој средини не стекну услови, могле би се предузети следеће активности усмерене на популацију **ИРЛПр**:

- ✓ Неопходно је интензивирати систем психосоцијалне подршке великом броју прогнаника који би им помогао у налажењу извора прихода и побољшању квалитета живота у егзилу. Веома важна компонента ове подршке морала би бити стручна психолошка помоћ свима који осећају потребу за том врстом помоћи. Оваква помоћ требало би да буде усмерена на јачање њиховог здравља, енергије, позитивних веровања, вештина за решавање проблема и социјалних умећа, јер су то најважнији извори за превладавање стреса у ситуацијама ограничене социјалне подршке, смањених материјалних могућности и срединских ограничења;

- ✓ Потребно је прикупити прецизне податке о томе колики број **ИРЛПр** заиста има чврсту намеру да се врати у место из којег је расељен када се за то стекну најважнији услови;
- ✓ Расељеницима би требало обезбедити поуздане и ажуриране информације о свему што је битно за њихов живот у расељеништву, о политичко-безбедносној ситуацији у њиховом завичају и о њиховој имовини која је остала у местима одакле су побегли како би им се помогло да одлуке о сопственој будућности доносе заснивајући их на ваљаним информацијама;
- ✓ Било би веома корисно даље развити информационе мреже између ИРЛ у егзилу и расељеника који су се већ вратили на Косово и Метохију;
- ✓ Расељеницима треба пружити ваљане и ажуриране информације о евентуалним достигнућима у успостављању демократских институција на Косову и Метохији и о поштовању људских и мањинских права у том региону као и актуелне информације о конкретним корацима које предузима држава Србија у решавању питања повратка интерно расељених лица;
- ✓ Требало би – када се за то стекну услови – организовати колективне посете завичају и имовини која је остала тамо, што би свакако помогло расељеницима и да се лично упознају са реалношћу "промењеног" Косова;
- ✓ Уколико је то могуће, требало би што чешће организовати сусрете расељеника са представницима локалних власти из подручја за повратак;
- ✓ Било би веома корисно да одговарајуће међународне организације, уз подршку власти у Србији и политичких представника Албанаца и Срба са Косова и Метохије, организују тренинге из људских права и етничке толерантности као и широку кампању помирења и подстицања међуетничког поверења, нарочито међу бившим суседима;
- ✓ Расељеницима који су већ донели одлуку да се неће вратити у завичај, а којих је за сада мали број, требало би пружити помоћ у њиховој ваљаној интеграцији у нову средину.

Проблем повратка интерно расељених лица са Косова и Метохије има веома јасну политичку димензију. Државни органи Србије и међународна заједница очигледно немају још много времена за налажење конкретних и трајних глобалних решења за ситуацију у којој се налазе расељеници из Призренске области: или се овој популацији морају обезбедити неопходни услови за остварење једног од њихових базичних права према "Руководећим принципима Уједињених нација за рад са интерно расељенима" (енг. "UN Guiding principle of Internal Displacement") – права на безбедан и достојанствен повратак, или их треба усмерити у правцу одрживе интеграције у местима у која су расељени. Даље исцрпљивање њихових механизма за превладавање стреса у

положају "ни овде ни тамо" могло би имати катастрофалне ефекте. Препустити их све мањој помоћи хуманитарних организација, њиховој личној снажљивости и ојачалим симптомима анксиозности, хостилности и психотицизма могло би довести до озбиљних последица не само у индивидуалним душама расељеника већ и у социјалном окружењу у којем тренутно живе. А тада "заклињање" власти у Србији, политичких представника "мултиетничког Косова" и међународне заједнице у људска права може изгубити свој прави смисао.

Литература:

Costa, P.T. & McCrae, R.R. (1992). *NEOPI-R Professional Manual, Revised NEO Personality Inventory (NEO-PI-R) and NEO Five-Factor Inventory (NEO-FFI)*, Odessa: Psychological Assessment Resources, Inc.

Derogatis, L.R. (1983). *SCL-90-R Symptom Checklist-90-R, Administration, Scoring and Procedures Manual*, Towson MD: Clinical Psychometric Research.

Digman (1990). Personality structure: Emergence of the five-factor model, *Annual Review of Psychology*, 41, 417–440.

Dixon, J. & Durrheim, K. (2000). Displacing place-identity: A discursive approach to locating self and other, *British Journal of Social Psychology*, 39, 27–44.

Dershem, L. & Gurgenzidze, N. (2002). Poverty and Vulnerability Among Internally Displaced Persons in Georgia: An Update of Their Current Status and Circumstances, WWW document, URL: <http://www.assistancegeorgia.org.ge/common/categories/statistics.html>.

ECRE REPORT 2001: SERBIA. (2001). WWW document, URL: www.ecre.org/country01/Serbia.pdf.

Horowitz, M., Wilner, N. & Alvarez, W. (1979). Impact of Event scale: A Measure of Subjective Stress, *Psychosomatic Medicine*, 41, 209-218.

Humanitarian Situation, Protection and Assistance: Internally Displaced Persons in Serbia and Montenegro. (2002). WWW document, URL: www.reliefweb.int/library/documents/2002/ocha-yug-26apr.pdf

Lazarus, R.S. & Folkman, S. (1984). *Stress, Appraisal and Coping*, New York: Springer Publishing Company, Inc.

Милосављевић, М. (2000). Социјални аспекти избеглиштва, У: Ј. Влајковић, Ј. Срна, К. Кондић & М. Поповић, *Психологија избеглиштва* (стр. 16-28), Београд: ИП "Жарко Албуљ".

Playe, B. (2000). The UN and Internally Displaced Persons, WWW document, URL: <http://www.alsa.asn.au/public/journal/displaced.html>.

Principles of the program for return of internally displaced persons from Kosovo and Metohija, WWW dokument (from Website of Serbian Government) URL: http://www.serbia.sr.gov.yu/coordination_centre/.

Tenjović, L., Knežević, G., Opačić, G., Živanović, B., Vidaković, I., Vujadinović, B. & Maksimović, A. (2001). *Internally displaced persons from the Prizren Area of Kosovo: Living conditions, mental health and repatriation issues*, Belgrade: IAN–International Aid Network.

Влајковић, Ј. (2000а). Психолошки аспекти избеглиштва У: Ј. Влајковић, Ј. Срна, К. Кондић & М. Поповић, *Психологија избеглиштва* (стр. 9-14), Београд: ИП "Жарко Албуљ".

Влајковић, Ј. (2000б). *Избеглиштво–ризик по ментално здравље*, Београд: Југословенски Црвени крст, Међународна федерација друштава Црвеног крста и Црвеног полумесеца.

Worldwide refugee information–Country report: Yugoslavia (2002). WWW document, URL: <http://www.refugees.org/world/countryrpt/europe/yugoslavia.htm>.